

TOMAŽ LAZAR^{*}

Konec rodbine Kacenštajnskih in njihovega gradu

IZVLEČEK

Grad Kacenštajn in njegov plemiški rod sta v preteklosti pritegnila že precej zanimanja domačega zgodovinopisja in kastelologije. Kljub temu doslej objavljeni prispevki niso nikoli zares celovito pojasnili, kako so se Kacenštajnski po dolgem obdobju službovanja v vrstah celjske klientele v zgodnjem 15. stoletju odvrnili od svojih nekdanjih gospodov in postali vazali habsburških vojvod. S sistematičnim pregledom listinskega gradiva in ob vključitvi nekaterih za zdaj še neupoštevanih virov lahko precej podrobneje rekonstruiramo življenje zadnjih rodov Kacenštajnskih, ki so zaradi nepremostljivih finančnih težav prestopili med habsburške fevdnike. Njihov dokončni prelom s Celjskimi pa je sprožil nikoli poravnan dolg, ki ga je grof Friderik II. najverjetneje spomladi oziroma v začetku poletja 1442 izterjal s silo. Uničenje Kacenštajna je zapečatilo tudi usodo njegovih zadnjih, povsem obubožanih lastnikov.

KLJUČNE BESEDE

Kacenštajn, Kacenštajnski, grofje Celjski, Friderik V. (III.) Habsburški, fajda, vojaška zgodovina, finančna politika, plemstvo

ABSTRACT

THE DEMISE OF THE KATZENSTEIN FAMILY AND THEIR CASTLE

Even though Katzenstein Castle and its noble lineage have already received ample attention from Slovenian historiographers and castellologists, no article has so far provided a comprehensive explanation of how, after long serving as part of their clientele, the Katzenstein family turned away from the Counts of Cilli in the early fifteenth century and became vassals of the Habsburg dukes. By drawing on a systematic overview of archival records as well as several hitherto unexamined sources, the life of the last generations of the Katzenstein family, which joined the ranks of the Habsburg vassals, can now be reconstructed in more detail. Their final break with the Cillis was caused by the unsettled debt that Count Frederick II collected by force, most probably in the spring or early summer of 1442. The destruction of Katzenstein Castle also sealed the fate of its last, completely impoverished owners.

KEYWORDS

Katzenstein Castle, Lords of Katzenstein, Counts of Cilli, Frederick V (III) of Habsburg, feud, military history, financial policy, nobility

^{*} dr., muzejski svetovalec, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, tomaz.lazar@nms.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4723-6064>

Pogled z vzhoda na skoraj do neprepoznavnosti zaraščen grajski grič nekdanjega Kacenštajna (foto: Tomaž Lazar).

Na utrdbo Kacenštajn danes spominjajo zgolj pičli ostanki zidovja nad cerkvijo sv. Florjana v vasici in nad potokom istega imena. Grad na vrhu izpostavljene vzpetine, ki je nekoč zapiral pot skozi ozko dolino približno 3,5 km zahodno od Šoštanja, ni nikoli veljal za pomembno vojaško oporišče oziroma vplivnejše upravno središče. Kljub temu je skupaj s svojimi lastniki v poznem srednjem veku preživel razgibano usodo, o kateri so bolj ali manj podrobno pisali različni raziskovalci in jo sumarno predstavljajo temeljni krajevnozgodovinski oziroma kastelološki pregledi.¹ Večina dosedanjih prispevkov je pozornost namenila predvsem zgodnejšemu obdobju delovanja Kacenštajnskih, še posebej vrhuncu sredi 14. stoletja, ko so doživeli največjo prepoznavnost. Njihovo pot od za zdaj še ne docela pojasnenih začetkov do preboja med vidnejše ministerialne rodove svojega okolja sta doslej izčrpnje predstavila zlasti Dušan Kos in Matjaž Bizjak, kot lahko na kratko povzamemo v nekaj povedih.

¹ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 207–208; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 44–45; prim. Ravnikar, *Vzhodna polovica*.

Cerkev sv. Florjana, zgrajena tik pod opustelim gradiščem (foto: Tomaž Lazar).

Kacenštajnski so se prvotno uvrščali med najpomembnejše pripadnike klientele gospodov Ptujskih, dokler se v začetku 14. stoletja niso zblížali z Vovbrškimi, kmalu po njihovem izumrtju pa so se – najverjetneje v zameno za poplačilo dolgov – podredili Žovneškim, leta 1341 povzdignjenim v grofe Celjske. Razpetost ministerialnega rodu med dva izrazito tekmovalna fevdalna gospoda je neizogibno podpihovala medsebojne napetosti, dokler se niso zaostrele v oboroženi obračun. Ptujsko-celjska fajda za Kacenštajn se je leta 1351 končala z rabsodbo Friderika Walseeskega, ki je skoraj v celoti ugodila Celjskim in jim zagotovila lastništvo gradu, medtem ko se je moral Herdegen Ptujski zadovoljiti zgolj z obrobni deležem spornih posesti.² V tem času so Kacenštajnski dosegli vrh gospodarske in politične moči z imenitno kariero Dipolda IV., ki je približno desetletje deloval kot eden osrednjih zaupnikov brandenburškega mejnega grofa Ludvika V. na Tirolskem.³

² SI AS 1063/4583, 1351 maj 30., Maribor; CKSL, 1351 maj 30., Maribor; Pirchegger, *Die Herren*, str. 20–21; Kosi, *Grajska politika*, str. 469.

³ Kos, *Vitez*, str. 293–296; Bizjak, *Dipold IV.*, str. 267–290.

Grajske ruševine na vrhu vzpetine (foto: Tomaž Lazar).

Poznejši predstavniki Kacenštajnskih so stopali po zelo podobnih stopinjah kot njihovi predniki, le da vse manj srečno oziroma uspešno, saj se je krivulja njihovega vzpona do preloma v 15. stoletje že prevesila v spiralo postopnega, a nezadržnega nazadovanja. Krajša obdobja blaginje, ko je rodbina uživala sorazmerno avtonomijo in svobodno razpolagala z domačim gradom, so namreč vedno znova zasenčila krizna leta finančne stiske. Pomanjkanje denarnih sredstev je bilo sprva še mogoče premostiti s posojili, vendar je pretirano zadolževanje dolgoročno izčrpalo družinsko blagajno. To je Kacenštajnske vračalo v odvisnost od fevdalnih gospodov oziroma – kot v nekakšni reprizi že videnega – nevarno razdvojenost med dva sovražna nadoblastnika, tokrat grofe Celjske in habsburškega vojvodo Friderika V. Ko so se njihovi spori konec leta 1437 stopnjevali v obsežen vojaški spopad, je postalo jasno, da se mu ne bodo mogli izogniti niti Kacenštajnski. Kot redkobesedno poroča anonimni celjski kronist, naj bi njihov grad med vojno porušili grofje Celjski.⁴

ŽRTEV VELIKE FAJDE?

S tem podatkom se dosednji prispevki o Kacenštajnu in njegovem plemiškem rodu bolj kot ne zaključijo, ne da bi si prizadevali podrobneje osvetliti ozadje dogajanja. Tako ostaja nepojasnjeno, kako so se Kacenštajnski po stoletju zvestega služenja Žovneškemu oziroma Celjskim na lepem znašli med njihovimi sovražniki in morebitno nezvestobo plačali celo z izgubo rodbinskega doma. K prepričljivejšim odgovorom nas lahko pomagajo usmeriti nekateri še neznani oziroma neupoštevani listinski viri. Na enega od njih je

v zadnjih letih opozoril prispevek Igorja Sapača.⁵ Še kakega lahko izsledimo ob sistematičnem pregledu primarnih pričevanj o spopadu grofov Celjskih s krško škofijo in Friderikom V. (III.) Habsburškim, šele v tem vsebinskem okviru pa se lahko približamo verodostojnejši podobi zadnjih Kacenštajnskih. Njihova stvarnost se kaže kot precej bolj zapletena, kot bi bilo mogoče sklepati iz starejših študij. Hkrati nazorno ponazarja vsakdan nižjeplemiške rodbine, ki se je v prvi polovici 15. stoletja že tako s težavo otepala brezizhodnega finančnega položaja, dokler ni razcepljena med interese grofov Celjskih in habsburškega vojvode nehote postala postranska, tragična žrtev dinastičnih bojov regionalnih mogočnejšev.

Eden od razlogov, zakaj slovensko zgodovinsko pisanje še ni prepoznalo posebne potrebe, da se približe spoprime s pravkar nakazanimi izzivi, je nedvomno premalo poglobljeno poznavanje celjsko-krško-habsburškega spopada v letih 1437–1443. Kot eno najprelomnejših epizod slovenske poznosrednjeveške preteklosti so jo že od Hieronima Megiserja⁶ in Janeza Vajkarda Valvasorja⁷ vsaj zgoščeno obravnavali tako avtorji starejših domoznanskih del in zgodovinskih pregledov⁸ kot sodobni raziskovalci, ki so k tematiki pristopali predvsem s političnega in pravnega vidika.⁹ Žal vse našete prispevke omejuje enako, pretira-

5 Sapač, *Gradova*, str. 496, 498; Sapač, *Grad in dvorca*, str. 542–545, 555.

6 Megiser, *Annales*, str. 1108–1114.

7 Valvasor, *Die Ehre*, str. 334–341.

8 Predvsem Muchar, *Geschichte*, str. 274–277, 285–286, 289–290, 299–304; Dimitz, *Geschichte*, str. 263–269; Gubo, *Graf Friedrich*, str. 13–18.

9 Na primer Habjan, *Celjsko-avstrijska*; Otorepec, *Seznam*; Stih, *Celjski grofje*, str. 247–248; Nared, *Seznam*; Mlinar, *Podoba*, str. 155–166. Za poskus vojaškozgodovinske analize prim. Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 232–266.

4 Krones, *Die Freien*, str. 87.

no ozko narativno izhodišče – tako rekoč v celoti in brez prave kritične distance namreč sledijo vsebinskemu toku anonimne Celjske kronike kot edinega pripovednega vira, ki izčrpaneje poroča o »veliki fajdi«, a s številnimi vsebinskimi vrzelmi in skrajno ohlapno, nedosledno kronologijo.¹⁰

Kako plitvo je naše védenje o tem vojaškem obračunu, se kaže že na najsplošnejši ravni. Slovensko zgodovinopisje ga navadno pojmuje kot »celjsko-habsburško fajdo«, čeprav je taka oznaka v več pogledih zavajajoča. Za začetek je dvomljivo že, koliko ustreza povsem formalnopravnim kriterijem, saj se ni ohranila nobena javna napoved sovražnosti, brez katere fajdnega obračuna ni bilo mogoče zakonito začeti. Tudi če zanemarimo na videz morda pikolovske pravniške pomisleke, se zdi povedno, da sklepna listina o celjski pomiritvi s tedaj že kraljem Friderikom III. (oziroma IV.) nedvoumno govori o *offenn kriegem*.¹¹ Kako drugače bi bilo preteklo dogajanje težko poimenovati. Po več vmesnih fazah je spomladi 1442 doseglo vrhunec intenzivnosti, ko so se grofje Celjski povezali z vojvodo Albrehtom VI., nezadovoljnim bratom Friderika Habsburškega, in s skupnimi močmi izvedli velikopotezno invazijo na Kranjsko, ki je vključevala napade oziroma obleganje treh velikih mestnih naselbin – Kranja, Ljubljane in Novega mesta – ob podpori močnega topništva. Pravkar zapisano nas opominja, da Celjski v prizadevanjih za lastno kneževino meča niso kar povprek prekrizali z vso dinastijo Habsburžanov, temveč zgolj s Friderikom V. (III.), medtem ko so njegovi preostali sorodniki v dogajanju ostajali nevtralni, če niso celo dejavno podpirali celjske strani.¹² Predvsem pa ne smemo spregledati ključne vloge novega krškega škofa Janeza Schallermanna, tesnega zaveznika vojvode Friderika V., a vendar avtonomnega, enakopravnega protagonista spora s Celjskimi v letih 1437–1440. Prav Schallermannu moramo pripisati odločilni povod za začetek vojne. Kot je razvidno iz po krivici prezrtega uvoda v fevdno knjigo krške škofije, se je po nastopu funkcije sovražnim grofom Celjskim vztrajno obotavljal potrditi v fevd krška gospostva Rogatec, Podsredo, Planino (Montpreis), Kostivnico, Ploštanj, Prežin, Sotesko (Helfenberg), Ekenštajn, Šalek, Boštanj, Kunšperk in Rifnik, ki so jih imeli dotlej v upravi. Grožnja izgube tako obsežnih in strateško pomembnih gospostev Frideriku II. očitno ni puščala druge izbire, kot da poseže po orožju.¹³

Ob pomanjkanju temeljne zgodovinopisne študije, ki bi k tematiki pristopila s skrbnim pretresom tako pripovednih kot listinskih virov in po možnosti tudi ne ravno zanemarljivih materialnih sledov v arheološkem kontekstu,¹⁴ je spopad nesojenih knezov Celjskih s krško škofijo in Friderikom V. (III.) Habsburškim hitro obveljal za nekakšen *deus ex machina*, s katerim je zgodovinopisje poskušalo upravičiti marsikatero sicer težko dokazljivo hipotezo. Predvsem pisci kasteloloških in domoznanskih prispevkov so »veliki fajdi« radi pripisovali uničenje številnih grajskih stavb na Slovenskem, kot bi jih tak podatek že sam po sebi odvezoval potrebe po konkretnjši utemeljitvi, kdaj, zakaj in kako naj bi vendar postali žrtev Celjskih oziroma njihovih sovražnikov. Tako poenostavljeno dožemanje celjsko-krško-habsburških spopadov kot kataklizme skoraj neomejenih razsežnosti je mogoče opaziti že v prvih znanstvenih pregledih deželne zgodovine, sestavljenih v drugi polovici 19. stoletja, denimo Augusta Dimitza¹⁵ in Alberta von Mucharja.¹⁶ Brez prave refleksije so ga posvojili poznejši rodovi, celo najeminentnejši strokovnjaki, kot je bil Hans Pirchegger,¹⁷ po njihovem zgledu pa pisci najrazličnejših prispevkov o krajevni zgodovini, ne nazadnje plodoviti utemeljitelj slovenske kastelologije Ivan Stopar.

Glede na sorazmerno skromno kritično maso slovenske medievistike in še posebej specialistov za vojaškozgodovinske raziskave srednjega veka je morda lažje razumljivo, zakaj tak pristop še ni bil deležen korenitejše revizije. Da je to vendarle nujno storiti, se lahko prepričamo malone ob vsakem drznejšem poskusu preučevanja vojnih operacij v letih 1437–1443. Nerazjasnjen ostaja celo njihov osnovni kronološki potek. Večina dosedanjih piscev je uničenje glavnine grajskih stavb med slovito »fajdo« zgolj površno umeščala bodisi v leto 1438 bodisi 1439 brez skrbnejše preverbe primarnih virov, ki bi dopolnjevali pripovedni lok Celjske kronike. Tako je tudi v primeru gradu Kacenštajn, le da lahko okoliščine njegovega padca s pomočjo raznovrstnih arhivskih virov predstavimo veliko bolj izostreno, kot je mogoče storiti pri večini ostalih utrdb, propadlih v podobnem časovnem in vsebinskem kontekstu.

ZADREGE ZADNJIH KACENŠTAJNSKIH

V bojevitnem tekmovalnem svetu poznosrednjeveškega plemstva ni manjkalo primerov, ko

¹⁰ Krones, *Die Freien*, str. 85–92.

¹¹ Willich, *Regesten*, št. 162, 1443 avgust 16., Dunajsko Novo mesto.

¹² Prim. Domenig, *Die Grafen*.

¹³ KLA, HS 2/8, fol. 41.

¹⁴ Prim. Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*.

¹⁵ Na primer Dimitz, *Geschichte*.

¹⁶ Muchar, *Geschichte*.

¹⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*.

Lidarski posnetek grajskega griča (<https://geohub.gov.si/ghapp/giskd/>).

so se vazali odtegnili od svojega fevdalnega gospoda in si poiskali novega zaščitnika. Enako se je na Slovenskem dogajalo v času »celjske vojne«, kot morda najrazvpiteje dokazuje usoda Jošta Helfenberškega.¹⁸ Na prvi pogled bi lahko padec Kacenštajna pripisali podobnemu vzročnemu sosledju. Vendar že Celjska kronika namiguje, da lastništvo utrdbe in pravni položaj njenih imetnikov nista bila povsem razčiščena. Čeprav kronist na nobenem mestu ne pojasni razlogov za uničenje Kacenštajna, ga omenja nič manj kot trikrat. V 16. poglavju ga skupaj z Vojnikom in Šoštanjem našteva med celjskimi utrdbami, ki so jih grofje v času spopada s habsburškim vojvodo dali razdejeti sami.¹⁹ Toda v sklepnem delu se Kacenštajn pojavi še dvakrat – v 46. poglavju na seznamu lastnih gradov, ki so jih uničili Celjski, in v 47. med porušenimi utrdbami, iztrganimi sovražniku.²⁰

Nasprotujoče si navedbe bi lahko pripisali pomoti izvirnega avtorja ali poznejših prepisovalcev. A ne glede na različne napake in druge vsebinske pomanjkljivosti, ki bi jih lahko očitali celjskemu kronistu, je iz njegovega dela razvidno, da je bil natančno seznanjen s posestnim stanjem v domači grofiji in bližnji okolici. Poleg tega praviloma skrbno pojasnjuje, kateri od vojskujočih se strani je pripadalo določeno gospodstvo, vpleteno v spopade, saj so se mu ti podatki zdeli bi-

stveni za razumevanje oboroženega obračuna, o katerem je pisal. Po nedavno postavljeni hipotezi bi se lahko ena od obeh omemb Kacenštajna v sklepnem delu kronike v resnici nanašala na grad Žamberk, prav tako v lasti Kacenštajnskih, ki je po vsej verjetnosti v istem času doživel podobno nasilen konec.²¹ A tudi takšna razlaga za zdaj ostaja zgolj ugibanje, toliko manj prepričljivo, ker ni jasno, kako bi sodobnik, sicer zelo dobro seznanjen z lokalno topografijo, pomešal dve povsem različno zveneči krajevni imeni oziroma zakaj bi eno od utrdb istega lastnika uvrstil med celjske, drugo pa tuje posesti.

Navidezni paradoks postane lažje rešljiv, če na podlagi listinskih virov raziščemo nekoliko bolj oddaljeno predzgodovino celjsko-kacenštajnskega preloma. Začnemo lahko v letu 1411, ko sta si grad in gospodstvo Kacenštajn enakopravno delila dva lastnika: Hans Kacenštajnski, sin Rudolfa III.,²² in njegov sorodnik Dipold VII., morda Hansov brat ali še verjetneje bratranec.²³ Poleti 1411 so na gradu praznovali svatbo. Hans si je za zakonsko družico izbral Magdaleno, hčer bližnjega prijatelja, Konrada Grafa Schernberškega.

21 Sapač, *Gradova*, str. 498.

22 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 60, 1418 julij 18., Gradec.

23 Prim. Kos, *Vitez*, str. 295–296. Listine, obravnavane v nadaljevanju, žal ne razkrivajo sorodstvenega razmerja med Hansom in Dipoldom VII. Oba sta bila očitno podobne starosti. Ker Dipold na nobenem mestu ni opredeljen kot Hansov brat, se nagibamo k sklepu, da je bil njegov nekoliko bolj oddaljeni sorodnik – najbrž bratranec, sin Rudolfovega brata Dipolda VI.

18 Banfi, Jošt Helfenberški.

19 Krones, *Die Freien*, str. 87.

20 Krones, *Die Freien*, str. 157.

Svoj blagoslov k skrbno premišljeni zvezi je dodal tudi grof Celjski, čeprav iz poročne pogodbe ni mogoče nedvoumno razbrati, ali je bil tisti čas v resnici Hansov fevdalni gospod ali pa zgolj neformalni zaščitnik.²⁴ Precej obsežno besedilo pogodbe se nanaša predvsem na premoženje obeh mladoporočencev oziroma njegovo delitev v primeru smrti enega ali drugega. Medtem ko je Magdalena v zakon prinesla doto v vrednosti 400 *lb* dunajskih pfenigov, ji je Hans za protidariilo prepustil 500 *lb* dunajskih pfenigov, od tega 200 *lb* dunajskih pfenigov za jutrnjo. Da bi ji zagotovil sredstva za preživljanje, ji je namenil letno rento 90 *lb* dunajskih pfenigov, ki naj bi jo črpala od celotnega Hansovega premoženja – torej njegove polovice gradu Kacenštajn z vsemi drugimi pripadajočimi posestmi – do skupne vrednosti 900 *lb* dunajskih pfenigov.²⁵

Hansu sta se v zakonu z Magdaleno rodila sin Krištof in hči Elizabeta. Precej manj sreče kot z zagotavljanjem nasledstva je imel pri gospodarjenju s svojim premoženjem. Gospod Kacenštajnski in njegova soproga sta morala za posojilo 144 ducatov in 46 mark dunajskih pfenigov že septembra 1416 zastaviti več posesti ob Paki oziroma v zaledju Šoštanja, ki sta jih sicer imela v fevdu od grofov Celjskih.²⁶ To je njune težave odložilo vsaj za nekaj časa. Tudi če je Hans podedoval kak dolg po pokojnem očetu Rudolfu III. oziroma dedovem bratu Rudolfu II., mu je do poletja 1418 očitno še uspelo poravnati morebitne terjatve.²⁷ Zdi pa se, da so njegove finance že kmalu zatem spet zašle v rdeče številke. To bi najbrž še najprepričljiveje pojasnilo, zakaj je Hans v zadnjih letih življenja iz vrst celjske klientele očitno prestopil med fevdnike habsburškega nadvojvode Ernesta Železnega.

Prvi neizpodbitni dokaz novega stanja je listina s 25. maja 1423, s katero je Ernest Železni nastopil kot fevdni gospod (najmanj) tiste polovice gospodstva Kacenštajn, ki jo je nekoč posedoval tisti čas že preminuli Hans. Dokument je vsebinsko gledano pravzaprav Ernestovo soglasje k poročnemu dogovoru iz leta 1411, s katerim je Margareti dovolil še naprej uživati zastavljeno posest pokojnega moža²⁸ – a ob ključnem poudarku, da je nadvojvodi in njegovim dedičem za-

vezana zvesto služiti, saj naj bi bilo vse navedeno premoženje njegov fevd.²⁹ Če si Ernest nepremičnin pred kratkim umrlega Hansa ni preprosto prisvojil na račun njegove vdove in otrok z izkoriščanjem deželno knežjega položaja, bi lahko sklepali, da je do prenosa lastništva vsaj na Hansovi polovici gospodstva prišlo v zameno za denarno posojilo. Glede na kronično slabo stanje kacenštajnskih financ to ne bi bilo posebej nenavadno, saj iz nadaljevanja poznamo še precej podobnih transakcij med posameznimi družinskimi člani in njihovimi upniki.

Kakor koli že, najpozneje od pomladi 1423 Kacenštajna zagotovo ne moremo več uvrščati med celjske gradove. Namesto grofov je tedaj fevdno oblast vsaj nad polovico gospodstva izvajal deželni knez. Kakšno je bilo pravno stanje druge kacenštajnske polovice, je seveda drugo vprašanje, na katero za zdaj še ne znamo ponuditi jasnega odgovora. A tudi njegov lastnik Dipold VII. se je le s težavo izmikal bankrotu. Januarja 1417 je izpričan kot celjski gradiščan na Mehovem, vendar prihodki njegovega službovanja dolgoročno niso dohajali potreb.³⁰ Poleti 1425 si je bil »v hudi stiski« prisiljen izposoditi 100 mark dunajskih pfenigov celo od Hermana II. Celjskega. Toda tokrat se ni končalo zgolj pri kreditu. Ker Dipold zneska očitno ne tedaj ne v dogledni prihodnosti ni bil sposoben vrniti, je grofu v zameno prodal oziroma preprosto prepustil svoj delež gospodstva Šenek. Če vrednost tega premoženja ne bi dosegla izposojenega zneska, mu je obljubil poplačilo še s svojih preostalih posesti.³¹

Največji Dipoldov upnik ni bil grof Celjski, pač pa judovski bankirji iz Maribora. Dolgoval jim je tako visoke zneske, da jih ni mogel povrniti vse do smrti. Kolikor lahko rekonstruiramo njegovo družinsko ozadje, je bil Dipold že vsaj marca 1411 poročen, vendar se mu v zakonu bodisi ni rodil noben naslednik bodisi ga ni preživel, ko je do preloma v leto 1428 sklenil svojo življenjsko pot.³² Ker je že približno pet let poprej umrl tudi Hans Kacenštajnski, sta njegova soproga Magdalena in sin Krištof podedovala celotno Dipoldovo zapuščino in hkrati zapadle terjatve. Za njihovo poplačilo je vojvoda Friderik IV. Tirolski judovskim upnikom februarja 1428 dovolil izvršbo na pokojnikovi polovici gradu Kacenštajn in pripadajočih posesti. Poravnava je uspela, saj sta Magdalena in Krištof do maja v celoti poplačala svoje obvezno-

24 ... *das ich mit ratt meines gnadigen hern von Cili ...*

25 SI AS 1063/6605, 1411 julij 30., s. l.; CKSL, 1411 julij 30., s. l.

26 SI AS 1063/6637, 1416 september 24., s. l.; CKSL, 1416 september 24., s. l.

27 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 60, 1418 julij 18., Gradec.

28 Čeprav bi se po prvotnem dogovoru zastava z vsakoletnim izplačilom rente v višini 90 *lb* dunajskih pfenigov iztekla po desetih letih, torej že dolgo pred Ernestovo potrditvijo.

29 SI AS 1063/6832, 1423 maj 25., Gradec; CKSL, 1423 maj 25., Gradec.

30 SI AS 1063/4430, 1417, januar 25., Veszprém; CKSL, 1417, januar 25., Veszprém.

31 SI AS 1063/4453, 1425 junij 15., s. l.; CKSL, 1425 junij 15., s. l.

32 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 39, 1411 marec 5., s. l.

sti do Juda Meirja in njegovih družabnikov.³³ Toda stanje njunih financ se je sčasoma nezadržno slabšalo.

Do marca 1434 sta se pri Franku Krbavskem in njegovi soprogi skupno zadolžila že za 600 *lb* dunajskih pfenigov, ki sta se jih obvezala poplačati z zastavo polovice kacenštajnskega gospostva, podedovanega po Dipoldu VII.³⁴ Komaj leto pozneje je pomanjkanje sredstev Magdaleno sililo v nove dolgove, denimo »mikro posojilo« 22 *lb* dunajskih pfenigov pri Egidiju Reisingerju.³⁵ Še 150 *lb* pfenigov je Magdaleni izplačal Friderik Celjski, in sicer na prošnjo oziroma jamstvo Vendel(ine), soproge grofovega kanclerja Hansa Meusenreuterja.³⁶ Čeprav so grofje fevdno oblast nad gospostvom Kacenštajn izgubili že do pomladi 1423, tamkajšnjemu plemiškemu rodu torej le niso pretirano zamerili prestopa pod deželno knežjo nadoblast, temveč so mu v nesreči večkrat zagotovili denarno pomoč. Žal tudi to ni preprečilo finančnega zloma Magdalene Kacenštajnske. Upnikom ni zmogla vrniti niti najneznatnejših zneskov, saj je bila poleg vseh drugih bremen prisiljena preživljati nepreskrbljeno hčer Elizabeto. Zato so se njeni dolgovi nenadzorovano kopičili in z zadolžnicami nazadnje pristali pri mariborskih Judih.³⁷

MED KLADIVOM IN NAKOVALOM

V drugi polovici tridesetih let 15. stoletja je Magdalenin sin Krištof že zakorakal v odraslo dobo in začel suvereno krojiti usodo družine. V nasprotju z obubožano materjo in neporočeno sestro se mu je – morda s pomočjo denarnih posojil – vsaj za kratek čas uspelo osvoboditi fevdne odvisnosti od Habsburžanov in pod svojo upravo združiti nadzor nad celotnim rodbinskim gospostvom. Tako je mogoče razbrati iz zaporedja transakcij, dokumentiranih v tem času. Za razumevanje kacenštajnskih razmer je še posebej bistvena v slovenskem zgodovinopisju doslej neupoštevana listina, ohranjena v registraturni knjigi vojvode Friderika V.³⁸

Ta vir dokazuje, da so bili Krištofovi uspehi kvečjemu kratkega daha. Čeprav je marca 1438 nastopal kot povsem avtonomen polnopravni lastnik domačega gradu in rodbinskih posesti, zaradi nevzdržnega finančnega stanja takšnega položaja ni bil več sposoben vzdrževati, zato je nujno potreboval pomoč mogočnega zaščitnika. Bolj dramatičnega trenutka za sklepanje zaveznistev bi se težko domislili. Od prejšnje jeseni je velik del spodnje Štajerske in večino Kranjske pretresal silovit spopad Celjskih s krškim škofom Janezom Schallermanom in habsburškim vojvodo Friderikom V. Vojna pobuda je bila tedaj povsem na celjski strani. Njihove čete so še pred koncem leta uničile krško-deželnoknežje sile v bitki pri Mirni, opustošile širše zaledje Kostanjevice in Vivodine, prodrle do Ozalja in drugega za drugim osvajale izpostavljene sovražne gradove.³⁹ Čeprav bi se bilo v takih razmerah morda bolj oportuno povezati s tradicionalnimi fevdnimi gospodi Celjskimi, se je Krištof raje odločil za (ponovno) zблиževanje s habsburškim vojvodo.

Po pravkar pretrpelih udarcih je mladi Friderik V. z očitnim zadovoljstvom pograbil prilžnost, da spet vzpostavi nadzor nad gospostvom malone v samem jedru vplivnega območja njegovih nasprotnikov. Krištofu je zagotovil zaščito pred upniki, a pod pogojem, da postane njegov vazal, se mu skupaj z dediči zaveže zvesto služiti in omogočiti prosti dostop do gradu – le ob tisti čas običajnem pridržku, da si bodo vojvodovi ljudje med bivanjem sami poravnali stroške oskrbe. Za pripadnika Kacenštajnskih, skoraj stoletje dolgo pripadnikov ožjega kroga celjske klientele, je bila tako nedvoumna podreditev habsburškemu vojvodi zelo resna odločitev, o čemer pričajo tudi okoliščine podpisa pogodbe v Gradcu. Ker Krištof pri sebi ni imel svojega pečatnika, je listino pečatil kar štajerski deželni glavar Hans Stubenberg. Kot priči sta pečata dodala še Krištofov »dober prijatelj«, deželni pisar Leopold Aspach, in Valter Zebinger, dolgoletni zaupnik štajerskih vojvod.⁴⁰

Pričakovali bi, da Celjski tako očitno izzivalnega prestopa Kacenštajnskih ne bodo pustili nekaznovanega. Toda vsaj tisti hip so se očitno odpovedali maščevanju, verjetno zato, ker so spo-

33 CKSL, 1428 februar 6., Gradec; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 106, 1428 februar 6., Gradec; št. 107, 1428 maj 17.–22., s. l.

34 SI AS 1063/6693, 1434 marec 31., s. l.; CKSL, 1434 marec 31., s. l.

35 CKSL, 1435 marec 12., s. l.; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 172, 1435 marec 12., s. l.

36 SI AS 1063/4510, 1443 junij 28., s. l.; CKSL, 1443 junij 28., s. l.

37 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 220, 1442 september 2., s. l.; št. 222, 1443 oktober 9., s. l.; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 202.

38 AT ÖStA/HHStA, HS B 124, fol. 71', št. 173, 1438 marec 16., Gradec.

39 Prim. CKSL, 1438 februar 1., Dunajsko Novo mesto; 1438 februar 3., Dunajsko Novo mesto; Chmel, *Materialien* 1/2, št. XXX, 1438 februar 1., Dunajsko Novo mesto; Lichnowsky, *Geschichte* 5, št. 3849, 1438 februar 1., Dunajsko Novo mesto; št. 3850, 1438 februar 3., Dunajsko Novo mesto; Krones, *Die Freien*, str. 85–88; Otorepec, *Seznam*; Nared, *Seznam*; Bizjak, *Srednjeveške*, str. 79, 81, 86–87, 99.

40 AT ÖStA/HHStA, HS B 124, fol. 71', št. 173, 1438 marec 16., Gradec.

padi na pomlad 1438 že izzvenevali in sta I. maja tako vojvoda Friderik kot krški škof reševanje spora uradno prepustila razsodbi kralja Albrehta II.⁴¹ V trenutnih okoliščinah so pokneženi grofje morda presodili, da bi jim prenapenjanje razmer z novo oboroženo akcijo kvečjemu poslabšalo položaj za pogajalsko mizo, sicer pa so lahko svoj cilj dosegli z enakimi sredstvi kot malo poprej njihov nasprotnik. Krištofu Kacenštajnskemu se namreč niti pod habsburško zaščito ni uspelo izkopati iz dolgov. Že maja si je bil pri vojvodi prisiljen izposoditi 24 dukatov in ogrskih *fl*, za katere je jamčil s svojimi posestmi.⁴² Kredit bi stežka zadostoval za več kot zgolj najnujnejše potrebe, a mu niti tako skromnega zneska ni uspelo poplačati še po devetih letih.⁴³

Izhod iz nezavidljivega položaja mu je ponudil nihče drug kot Friderik II. Celjski. Namesto da bi Kacenštajnskim očital pretekla dejanja, je po zgledu habsburškega tekmeca preprosto izkoristil njihove težave. Februarja 1439 je Krištof, tokrat skupaj z ženo Barbaro in sestro Elizabeto, potrdil prejem celjskega posojila kar 1500 *lb* dunajskih pfenigov. Podpisniki so se Frideriku, v listini laskavo naslovljenemu najprej kot knez in nato še grof Celjski, Ortenburški in Zagorski, zavezali vrniti dolg v dveh obrokih – polovico do martinovega, 11. novembra, preostalo polovico pa do martinovega naslednjega leta. Za poroštvo so zastavili celotno premoženje, s katerim so tedaj razpolagali: gradova Kacenštajn in Žamberk s pripadajočimi, v dokumentu zelo natančno popisanimi posestmi. Če jim do prvega ali drugega roka ne bi uspelo poplačati dolga, so jih obljubili v celoti prepustiti posojilodajalcu, in sicer tako nepremičnine v svoji lasti kot tiste, prejete v fevd. Glede na dotlej izpričano zgodovino finančne nesposobnosti Kacenštajnskih je bilo tako rekoč gotovo, da se bo to nazadnje v resnici zgodilo. Že ob podpisu pogodbe so morali Frideriku omogočiti, da na Kacenštajnu namesti oskrbnika po lastni presoji.⁴⁴ Na tej funkciji je maja 1439 doku-

mentiran šoštanjski trški sodnik Hieronim Voitlander. Kot zvest vazal Celjskih in njihov podpornik v času bojev s krško-habsburško stranko je bil gotovo zaupanja vredna oseba za nadzorniški položaj.⁴⁵

Aprila naslednje leto sta si Krištof in še vedno samska sestra Elizabeta enakopravno razdelila dediščino po pokojnem očetu Hansu. Prejela sta vsak svojo polovico posesti, vključno s polovičnim deležem gradu Kacenštajn, listina pa posebej poudarja, da imata vse našteto v fevdu od avstrijskega vojvode. Zapis nakazuje, da je njun družinski grad tedaj še stal. Prav tako nič ne kaže, da bi Celjski skušali kakor koli izpodbijati vazalni odnos Kacenštajnskih do habsburškega vojvode. Ker je v listini pričal Jurij Saurer, glavar Čakovca in sopotnik Ulrika II. na potovanju v Španijo leta 1430, smo lahko prepričani, da so bili o posestni delitvi predhodno obveščeni in so k dogovoru dodali svoje soglasje.⁴⁶ V nadaljevanju pa se je zapletlo. V listinskem gradivu za zdaj zaman iščemo dokaz, da bi Kacenštajnskim uspelo pravočasno vrniti izposojeno vsoto. Če pomislimo, s kakšnimi težavami so se spoprijemali že pri poplačilu neprimerno manjših dolgov, se zdi takšna možnost sploh povsem neverjetna. Krištof je morda upal, da ga bo pred najhujšim obvaroval deželni knez in fevdni gospod Friderik Habsburški, vendar so se njegova pričakovanja izjalovila, ko so se Celjski namenili dolg izterjati z orožjem.

Padec Kacenštajna bi lahko smiselno datirali najprej po 11. novembru 1439, ko se je iztekel rok plačila prvega obroka posojila. Ker Hieronim Voitlander v listini iz avgusta 1441 priča le kot »trenutno« gradiščan na Forhteneku, bi lahko na prvi pogled sklepali, da je bil Kacenštajn tedaj bodisi že porušen bodisi pod nadzorom sovražnikov, ki so z gradu pregnali celjskega oskrbnika.⁴⁷ Prva možnost ni posebej verjetna, če pomislimo, da je celjsko-habsburški spopad na prelomu v leto 1440 že precej časa miroval in ga je avgusta formalno zamrznilo premirje, medtem ko so se pokneženi grofje zapletli v težavno nasledstveno vojno na Ogrskem. Tudi po podpisu mirovnega

41 AT ÖStA/HHStA, UR AUR 1438 maj 1., Dunaj (A, B); Chmel, *Materialien*, št. 206, 1438 maj 1., Dunaj; Lichnowsky, *Geschichte* 5, št. 3894, 1438 maj 1., Dunaj; Chmel, *Materialien* 1/2, št. XXXII, 1438 maj 1., Dunaj.

42 CKSL, 1438 maj 10., Dunajsko Novo mesto; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 197, 1438 maj 10., Dunajsko Novo mesto.

43 Pozneje je njegov dolg pri kralju Frideriku narasel še za dodatnih 200 *lb* dunajskih pfenigov. CKSL, 1447 oktober 9., s. l.; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 242, 1447 oktober 9., s. l.; št. 244, 1448 januar 29., Gradec.

44 Tudi podpis te listine je potekal v formalnem vzdušju, ob prisotnosti celjskega dvornega mojstra Erazma Lichtenberškega, ki jo je pečatil v imenu Krištofove soproge Barbare, za njegovo sestro pa je svoj pečat dodal Hans Lindeški, znani »deželni sovražnik« (SI AS 1063/4487,

1439 februar 13., s. l.; CKSL, 1439 februar 13., s. l.; prim. Otorepec, *Seznam*, str. 340; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 23, 1406 april 1., Videm; Banfi, *Klientela*, str. 125–127).

45 CKSL, 1439 maj 16., s. l.; Volčjak, *Listine*, št. 303, 1439 maj 16., s. l.; Ravnikar, Trg Šoštanj, str. 420. Hieronim je imel v fevdu tudi več drugih posesti, vključno s hubo in pol, kupljeno od Kacenštajnskih in Kolencev: SI AS 1073/1-57r, fol. 90', 97', 116'–118.

46 CKSL, 1440 april 24., s. l.; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 206, 1440 april 24., s. l.; prim. Kosi, *Celjska klientela*, str. 21–22, 30; Banfi, *Klientela*, str. 81.

47 Volčjak, *Listine*, št. 306, 1441 avgust 28., s. l.; prim. Sapač, *Gradova*, str. 495–496.

sporazuma z novim ogrskim kraljem Vladislavom Jagielonskim si je težko predstavljati, da bi se Celjski namenili razdejeti deželnoknežji fevd Kacenštajn, dokler jih je zavezovalo premirje s Friderikom Habsburškim. Toliko ugodnejši trenutek za obračun je napočil ob ponovnem izbruhu sovražnosti. Medtem ko je kralj Friderik odpotoval na kronanje v Aachen, so Celjski 13. maja 1442 podpisali vojaško zavezništvo z njegovim odtujenim bratom Albrehtom VI.⁴⁸ V naslednjih tednih je združena armada Ulrika II. Celjskega in vojvode Albrehta prodrli na Kranjsko, zavzela Kranj in si prizadevala s topniškim obstreljevanjem podrediti Ljubljano,⁴⁹ medtem ko je Jan Vitovec na čelu 500 konjenikov vdrl na posesti šentpavelskega samostana v Dravski dolini, 31. maja požgal Šentpavel in poskušal osvojiti deželno prestolnico Šentvid.⁵⁰

Najbrutalnejša faza celjskega boja za samostojno kneževino je ponudila idealno priložnost za poračunavanje starih zamer. Taki kronologiji pritrjuje listina s 23. aprila 1442, v kateri je štajerski deželni glavar Hans Stubenberg zagotovil varstvo mariborskemu Judu Mairju pri izvršbi zastave Magdalene Kacenštajnske in njenega sina Kristofa. Predmet zastave je bil njun (polovični) delež gradu Kacenštajn z vsemi pripadajočimi posestmi in gornino. Vse naštetu je v besedilu posebej opredeljeno kot fevd kralja Friderika, ob tem pa je omenjena tudi gornina, ki sta jo imela dolžnika v fevdu od grofov Celjskih.⁵¹ Dežela je tisti čas preživljala zadnji mesec miru. Iz zapisa je mogoče sklepati, da je bil grad še vedno v povsem funkcionalnem stanju, Kacenštajnska pa sta ne glede na vazalne vezi s habsburškim vladarjem celo prejemale majhen delež dajatev kot celjska fevdnika. A le nekaj tednov pozneje se je položaj korenito zasukal.

Kacenštajn se je na udaru celjskih privržencev morda znašel že v drugi polovici maja. Če je Kristof računal, da bodo njegovo domovanje zaščitile deželnoknežje sile, se je uštel. Kralj Friderik

je sicer pričakoval, da bodo nasprotniki njegovo odsotnost izkoristili za zarotniški napad, zato je že od začetka leta sistematično organiziral deželno obrambo. Toda namen kraljevih priprav je bil v prvi vrsti zavarovati najpomembnejša upravna središča, še posebej na Kranjskem kot pglavitnem cilju invazije. V takih strateških okvirih so bile manjše lokalne utrdbe, kakor denimo na celjski udar zelo ranljiv Kacenštajn, obsojene na povsem postransko vlogo, njihovi lastniki oziroma upravitelji pa so ostali prepuščeni sami sebi, medtem ko se je o usodi dežel in nesojene celjske kneževine odločalo na neprimerno pomembnejših bojiščih.

Če celjsko maščevanje Kacenštajna ni doseglo kar na samem začetku vojne, se je časovno okno tega dejanja verjetno zaprlo še pred koncem junija. V tem času je ofenzivnim sunkom grofov Celjskih in vojvode Albrehta VI. moč že pošla. Njihova armada je doživela zastoj pred Ljubljano, medtem ko je bil Jan Vitovec prisiljen opustiti obleganje Šentvida in ga je koroška deželna vojska pod poveljstvom Hartnida Kraiga težko porazila na Grobniškem polju. Celjske jedrne posesti so se nenadoma znašle izpostavljene protinapadu s severa. Skozi le malo prej opustošeno Labotsko dolino bi se koroške čete mimo Dravograda in Slovenj Gradca zlahka prebile proti Šaleški dolini.⁵² Približno v istem času je v Savinjsko dolino prodrli konjenica Hartmana Thurna, pri Žalcu prestregla celjski konvoj z družinsko zakladnico in celjsko grofijo presekala na pol. Ker je glavna sil Ulrika II. in Albrehta VI. obtičala pred Novim mestom, ni bilo mogoče računati na njihovo posredovanje. V takih okoliščinah so se grofje najbrž odločili porušiti lastni grad Šoštanj, ker ga ne bi bili sposobni ubraniti pred odločnejšim napadom, a ga po drugi strani tudi niso bili pripravljeni prepustiti sovražnikom, da bi se v njem utrdili.⁵³ Gotovo še pred tem obupanim dejanjem pa so grofje opravili z bližnjim Kacenštajnom.

48 SI AS 1063/4506, 1442 maj 13., Forchtenstein; CKSL, 1442 maj 13., Forchtenstein; Lichnowsky, *Geschichte* 6, št. 327, 1442 maj 13., Forchtenstein; Chmel, *Regesta*, št. 513, 1442 maj 13., Forchtenstein.

49 Prim. Kollar, *Analecta*, str. 114–115; Krones, *Die Freien*, str. 88–90; Gnirs, *Eine Abrechnung*; Lhotsky, *Eine unbeachtete*, str. 542; Mlinar, *Podoba*, št. 23.1, str. 217; št. 23.5, str. 238; Piccolomini, *Commento*, str. 82.

50 Megiser, *Annales*, str. 1112, 1137–1139; Ankershofen, *Beiträge*, str. 23–24; Schroll, *Urkundenbuch*, št. 407, 1432 september 4., Šentpavel, op. 1; Brunner, *Ein Benediktinerbuch*, str. 307–308; Krones, *Die zeitgenössischen*, str. 71, op. 126; Otorepec, *Seznam*, str. 341–342; Mlinar, *Podoba*, št. 26, str. 253–254; Piccolomini, *Commento*, str. 82; prim. Langmeier, *Erzherzog*, str. 56, op. 214.

51 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 218, 1442 april 23., s. 1.

52 Megiser, *Annales*, str. 1112, 1137–1139; Ankershofen, *Beiträge*, str. 23–24; Schroll, *Urkundenbuch*, št. 407, 1432 september 4., Šentpavel, op. 1.

53 Brišnik, *Od kamnitih*, str. 60; Brišnik, *Od poznoantičnih*, str. 74; Brišnik, 313. EŠD: 4331; Brišnik, *Novi arheološki*, str. 83; Sapač, *Grad in dvorca*, str. 555–556. Podobne okoliščine so Celjske očitno prisilile še v razdejanje več drugih utrd, sploh tistih, ki so jih imeli v fevdu od habsburških vojvod in je bilo po dokončnem propadu njihove ofenzive pričakovati, da jih bodo prisiljeni vrniti kralju Frideriku. Žrtev takšnega premisleka so najverjetneje postali Vojnik, stolp v Laškem in Žaženberk (Krones, *Die Freien*, str. 157).

EPILOG

O podrobnostih sklepnega dejanja kacenštajnske sage pisni viri molčijo. Skromna utrdba v neposrednem sosedstvu premočnega sovražnika ni imela nikakršne možnosti ubraniti se pred grofi Celjskimi. Sredi 15. stoletja je srednjeveška utrdbena arhitektura že izgubila tekmo s smodnikom, a to v primeru Kacenštajna najbrž niti ni bil posebej odločilen dejavnik. Spomladi 1442 je grof Ulrik II. poveljeval spoštovanja vrednemu artilerijskemu parku, s katerim je med invazijo Kranjske skušal – sicer zaman – predreti ljubljansko obzidje. Prav to nas povedno opominja, da je bilo celjsko oblegovalno topništvo strateško orožje, namenjeno uničenju zgolj resnično pomembnih ciljev. Uporabiti tako mogočen, a hkrati logistično zahteven instrument moči za osvajanje manj pomembnih sovražnih oporišč bi bilo pretirano potratno in hkrati pravzaprav nepotrebno.

Kacenštajn zagotovo ni spadal med prednostne cilje grofov Celjskih in Albrehta VI., ki so se spomladi 1442 namenili nič manj kot osvojiti Kranjsko ter si podrediti koroško deželno prestolnico in po možnosti še Trst, da bi kralja prisilili k izpolnitvi svojih političnih zahtev. Neznatna utrdba pri Šoštanju v tako velikopoteznih načrtih ni igrala nobene strateške vloge, niti ne kot deželno knežji fevd – takšnih in še neprimerno pomembnejših je bilo v okolici pač še veliko. Razen po kronološkem sovpadanju spopada za Kacenštajn niti ne moremo vzročno povezati z zadnjo fazo »celjske vojne«, s katero so grofje želeli izsiliti predvsem priznanje knežjega položaja. Ukaz za uničenje gradu gre nedvomno pripisati Frideriku II. Celjskemu. Po že kar dolgem nizu poniževalnih dejanj, s katerimi so si fevdno oblast nad nekdanj celjskim gospostvom pridobili habsburški vojvode, je kapljo čez rob dodala prelomljena beseda Kacenštajnskih. Ob tako očitnem izzivu se je moral stari grof Celjski odločno odzvati že zato, da ubrani svojo čast. V skladu z določili posojilne pogodbe mu je grad pripadel v trenutku, ko so njegovi lastniki zamudili s poplačilom kredita. V luči takšnega razmisleka se ni povsem motil niti celjski kronist, ko je Kacenštajn na videz nerazložljivo prištel tako med grofovske kot tuje utrdbe. V času napada so ga res fizično obvladovali drugi lastniki, vendar si ga je lahko glede na pisni dogovor upravičeno lastil tudi Friderik II. Celjski in si nazadnje z vojaškim posredovanjem legitimno izbojeval pravico, ki so mu jo kratili dolžniki.

Koliko mož je štela kacenštajnska oborožena posadka, ne vemo, a nas istočasne analogije iz slovenskega prostora učijo, da bi jih verjetno

lahko prešteli na prste ene, kvečjemu dveh rok.⁵⁴ Povrhu vsega je vojna nevarnost branilce najverjetneje ujela slabo pripravljene, odrezane od morebitnih zavezniških okrepitev. V takih okoliščinah je grajsko obzidje postalo lahek plen odločnega nasprotnika. Premagati ga je bilo mogoče tudi brez težkih bombard in dobro organiziranih inženirskih enot. Z nekaj sreče in ob prednosti presenečenja bi ga v bliskovitem naskoku, podprtem z lahkim strelnim orožjem, brez posebnih težav zavzel že manjši oddelek poklicnih vojakov, kot se je med celjsko-krško-habsburškimi boji zgodilo denimo na Bizeljskem in najbrž še v številnih drugih, slabše dokumentiranih primerih.⁵⁵

Upravičenost takega sklepanja potrjujejo fizične priče nasilnega konca gradu, ki se kljub temu ni vdal brez odpora. Arheološko sondiranje med zaščitnimi izkopavanji leta 1995 je razkrilo ostanke masivnega stolpa z do 4 m debelimi zidovi in plast žganine z najdbami novca, datiranega v 15. stoletje. Daleč najpovednejše priče usodnega spopada so se ohranile na drobcu nekdanjega bojišča, kjer je bila na površini vsega približno 3 × 2 m odkrita množica izstrelkov – ne topovskih krogel, temveč nič manj kot 35 samostrelnih osti, delno deformiranih ob zadetku v cilj.⁵⁶ Z njimi so napadalci kacenštajnsko posadko očitno prisilili v vdajo ali pa »očistili« obrambne položaje pred odločilnim naskokom, s katerim so osvojili grad in ga tako temeljito porušili, da njegovih ostankov niso nikoli več obnovili. Povsem mogoče se zdi, da je žrtev celjske zmage postal tudi grad Žamberk (Schönburg oziroma Schaunberg). O njegovem uničenju v pisnih poročilih nismo izsledili otipljivih podatkov in tudi ne nedvoumnih arheoloških ostankov oboroženega spopada. A ker so Žamberk njegovi lastniki Kacenštajnski februarja 1439 vključili v isto poroštvo Frideriku Celjskemu kot izvorni domači grad, bi bilo dopustno sklepati, da je delil njegovo usodo – sploh ker pozneje ni več dokumentiran kot naseljena grajska stavba.⁵⁷

54 Posebej poveden je primer gradov krške škofije: ADG, HS 106; HS 122.

55 Chmel, *Materialien* 1/2, št. LI (1441), s. 1.; Otorepec, *Seznam*, str. 333–334; Nared, *Seznam*, str. 331, op. 30.

56 Med samostrelnimi izstrelki je 28 osti piramidalne oblike s trnastim nasadilom, preostalih 7 pa je tulastih, 4 s piramidarno in 3 s tetraedrasto glavo (Brišnik, *Arheološki paberki*, str. 313; Brišnik, *Od kamnitih*, str. 60; Brišnik, *Od poznoantičnih*, str. 74, 77, 84–85, kat. št. 35–37; Brišnik, 68. EŠD: 4338).

57 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205; Blaznik, *Historična topografija* 2, str. 266, 386, 549; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 149–150; Brišnik 1999a, str. 59; Sapač, *Gradova*, str. 494–508.

Ostanki klesanih zidnih elementov (foto: Tomaž Lazar).

Znani listinski viri Krištofa Kacenštajnskega poslej ne omenjajo več med živimi, zato lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da je padel v boju za domače gospostvo ali pa je morda kmalu zatem umrl v celjskem ujetništvu. Za njim so ostali zgolj dolgovi. Krištofova zadolžnica za 200 *lb* dunajskih pfenigov in 24 dukatov oziroma ogrskih *fl*, prvotno izposojenih pri kralju Frideriku, je prek štajerskega deželnega pisarja Leopolda Aspacha nazadnje pristala v rokah Jakoba Herrwartherja, ki je zanj še leta 1448, že po smrti Elizabete Kacenštajnske, terjal njene dediče Turjaške.⁵⁸

Lastništvo razdejanega gospostva sta si na koncu enakopravno delili Krištofova mati Magdalena in sestra Elizabeta kot zadnji predstavnici izumirajočega rodu. Obubožani, osamljeni plemkinji sta nujno potrebovali pomoč novih zaščitnikov. To je bil verjetno eden od ključnih pomislekov, zakaj se je Elizabeta do leta 1445 poročila z Evstahijem Ebersteinerjem. Brezupni položaj jo je tega poletja prisilil, da svojo polovico gospostva – seveda skupaj z dolgovi – preda Volkerju in Engelhardu Turjaškima. Dokument izrecno ne navaja ne tedaj že uničenega gradu ne drugih posesti, temveč kot predmet transakcije opredeljuje vso Elizabetino dediščino, vključno s terjatvami, ki so očitno presegale vrednost njenega opustošenega premoženja. Z navideznim darilom se je namreč Elizabeta skušala oddolžiti Turjaškima za že prej posojenih 1000 *lb* dunajskih pfenigov, ki se jih je sicer zavezala vrniti do mihaelovega.⁵⁹ To ji ni

nikdar uspelo, saj je le malo pozneje umrla, očitno brez otrok, in materi zapustila visoke dolgove. Magdalena Kacenštajnska je tako ob koncu življenja postala povsem odvisna od Turjaških, ki so skupaj s pičlo dediščino svoje sorodnice prevzeli predvsem njene dolžniške obveznosti.⁶⁰

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622) in raziskovalnega programa *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč. Raziskave materialne kulture na Slovenskem* (P6-0282), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADG – Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt/Celovec
Handschriftenreihe

HS 106, Računska knjiga krških uradov v »Mar-
ki« 1425–1437

HS 122, Računska knjiga krških uradov v »Mar-
ki« 1438–1452

AT ÖStA/HHStA – Österreichisches Staatsarchiv/
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien/Dunaj
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
HS – Handschriftensammlung

⁵⁸ CKSL, 1447 oktober 9., s. l.; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 242, 1447 oktober 9., s. l.; št. 244, 1448 januar 29., Gradec.

⁵⁹ Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 230, 1445 julij 19., s. l.

⁶⁰ CKSL, 1446 marec 21., s. l.; 1448 januar 10., Gradec; Bizjak in Preinfalk, *Turjaška*, št. 236, 1446 marec 21., s. l.; št. 244, 1448 januar 29., Gradec; št. 266, 1455 september 22., Celje; prim. AT ÖStA/HHStA, HS B 360, fol. 61'–62; Blaznik, *Hi-storična topografija* I, str. 335.

B 124, Registraturna knjiga vojvode Friderika V. za Notranjo Avstrijo
B 360, Kartularij grofov Celjskih in Ortenburških

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

KLA – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt/Celovec
Geschichtsvereins-Handschriften A-2/8, Krška fevdna knjiga I

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063, Zbirka listin (1163–1868)
AS 1073, Zbirka rokopisov
I-57r – Fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje, 1436

OBJAVLJENI VIRI

Ankershofen, Gottlieb von: Beiträge zur Landeschronik. *Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie*, 3, 1856, str. 20–37.

Bizjak, Matjaž: *Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Deželnoknežji obračuni za Kranjsko 1436–1448*. Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2016 (Thesaurus memoriae. Fontes 12). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504245>

Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin 2. Dokumenti iz 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus memoriae. Fontes 8). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541682>

Brunner, Sebastian: *Ein Benediktinerbuch. Geschichte und Beschreibung der bestehenden und Anführung der aufgehobenen Benediktinerstifte in Oesterreich-Ungarn, Deutschland und der Schweiz*. Würzburg: Leo Woerl, 1880.

Chmel, Joseph: *Materialien für österreichische Geschichte*. Linz: Joseph Fink und Sohn, 1832.

Chmel, Joseph: *Materialien zur österreichischen Geschichte 1/2*. Wien: Peter Rohrmann, 1837.

Chmel, Joseph: *Regesta chronologico-diplomatica Fridrici III. Romanorum Imperatoris (Regis IV.)*. Hildesheim: G. Olms, 1962.

Gnirs, Anton: Eine Abrechnung über Ausgaben und zugehörige Einnahmen für das Söldneraufgebot Friedrichs III. in Krainer Krieg 1442–43. Fragment eines gleichzeitigen Rechnungsbuches des Franz von Strassau. *Jahresberichte der K. k. Staatsrealschule in Pola* 1908/09, 1909, str. 21–27.

Kollar, Adam F.: *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia* 2. Vindobona: Joannes T. Trattner, 1762.

Krones, Franz: Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli, mit Einschluß der sogenannten »Cillier Chronik« (1341–1456). *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 8, 1871, str. 3–120.

Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.

Lhotsky, Alphons: Eine unbeachtete Chronik Österreichs aus der Zeit Kaiser Friedrichs III. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 2. Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs* 1, 1949, str. 538–548.

Lichnowsky, Eduard M.: *Geschichte des Hauses Habsburg 5. Vom Regierungsantritt Herzog Albrecht IV. bis zum Tode König Albrecht II.* Wien: Schaumburg und Compagnie, 1841.

Lichnowsky, Eduard M.: *Geschichte des Hauses Habsburg 6. Kaiser Friedrich III. und König Ladislav*. Wien: Schaumburg und Compagnie, 1842.

Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia, 11).

Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana, Maribor: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta v Mariboru, Pedagoška akademija, 1996, str. 331–342.

Piccolomini, Enea S.: *Commento agli Alfonsi regis dicta aut facta memoratu digna di Antonio Panormita*. Napoli: Centro Europeo di Studi su Umanesimo e Rinascimento Aragonese, Basilicata University Press, 2025 (Digital Humanities, 9).

Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten*. Wien: Karl Gerold's Sohn, 1876 (Fontes rerum Austriacarum 2. Diplomataria et acta, 39).

Volčjak, Jure: *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500*. Ljubljana: Nadškofija, 2020.

Willich, Thomas: *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* 12. *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446)*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1999 (Regesta imperii, 27).

LITERATURA

Banfi, Jaka: Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458). *Zgodovinski časopis* 77, 2023, št. 1–2, str. 38–59. DOI: <https://doi.org/10.56420/ZGODOVINSKICASO-PIS.2023.1-2.02>.

- Banfi, Jaka: *Klientela celjskih grofov* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2023.
- Bizjak, Matjaž: Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, št. 3–4, str. 266–286.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500* 1. A–M. Maribor: Obzorja, 1986 (Historična topografija Slovenije 2).
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500* 2. N–Ž. Maribor: Obzorja, 1988 (Historična topografija Slovenije 2).
- Brišnik, Danijela: 313. EŠD: 4331. Naselje: Šoštanj. *Varstvo spomenikov. Poročila* 39–41, 2006, str. 212–213.
- Brišnik, Danijela: 68. EŠD: 4338. Naselje: Florjan pri Šoštanju. *Varstvo spomenikov. Poročila* 39–41, 2006, str. 45–46.
- Brišnik, Danijela: Arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 12, 1995, str. 297–320.
- Brišnik, Danijela: Novi arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 15, 2016–2017, str. 75–102.
- Brišnik, Danijela: Od kamnitih sekir do terre sigillate. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Mestna občina, 1999, str. 56–70.
- Brišnik, Danijela: Od poznoantičnih novcev do šaleške piske čaše. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Mestna občina, 1999, str. 72–101.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813* 1. Laibach: Ig. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1874.
- Domenig, Christian: Die Grafen von Cilli und ihr Verhältnis zu den Habsburgern. »Und wenn schon, dann Bischof oder Abt«. *Im Gedenken an Günther Hödl (1941–2005)* (ur. Christian Domenig, Johannes Grabmayer, Reinhard Stauber, Karl Stuhlpfarrer, Markus Wenniger). Klagenfurt: Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, Institut für Geschichte, 2006, str. 73–90.
- Gubo, Andreas: Graf Friedrich II. von Cilli. *Programm des K. K. Staats-Gymnasiums Cilli. Herausgegeben am Schlusse des Schuljahres 1888/9* (ur. Peter Končnik). Cilli: Johann Rakusch, 1889, str. 3–20.
- Habjan, Vlado: Celjsko-avstrijska vojna od leta 1438 do 1443 ali vojna za Ljubljano in Istro. *Kronika* 19, 1971, št. 3, str. 137–148.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Kosi, Miha: Celjska klientela. Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Gollec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 11–64. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>.
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
- Langmeier, Konstantin M. A.: *Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418–1463). Ein Fürst im Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 38).
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2009.
- Megiser, Hieronymus: *Annales Carinthiae, das ist Chronica des löblichen Ertzhertzogthumbs Kärndten*. Leipzig: Abraham Lamberg, 1612.
- Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark* 7. Graetz: Leuschner & Lubensky, 1864.
- Nared, Andrej: Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 3–4, str. 327–344.
- Pirchegger, Hans: Die Herren von Pettau. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 42, 1951, str. 2–35.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: R. Oldenbourg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 10).
- Predovnik, Katja: *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Znanstveni inštitut, 2003 (Archaeologia historica Slovenica, 4).
- Ravnikar, Tone: Trg Šoštanj v srednjem veku. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 411–424.
- Ravnikar, Tone: Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Mestna občina, 1999, str. 164–202.
- Sapač, Igor: Grad in dvorca v Šoštanju. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 533–618.
- Sapač, Igor: Gradova Žamberk in Forhtenek. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 493–532.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 4. Med Solčavskim in Kobanskim. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Štih, Peter: Celjski grofje. Vprašanje njihove dežel-noknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana, Maribor: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta v Mariboru, Pedagoška akademija, 1996, str. 227–256.
- Valvasor, Johann W.: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* 4. Laybach, Nürnberg: Wolfgang M. Endter, 1689.

SPLETNE STRANI

GisKDpregledovalnik:<https://geohub.gov.si/ghapp/giskd/>

SUMMARY

The Demise of the Katzenstein Family and their Castle

Even though the history of Katzenstein Castle (modern Kacenštajn) and its noble lineage has already received ample attention from Slovenian researchers, no comprehensive explanation has been offered so far of how, after long serving as part of their clientele, the Katzenstein family turned away from the Counts of Cilli in the mid-fifteenth century to become vassals of the Habsburg dukes and ultimately embroil themselves in a conflict with the Cillis that would strip them of their home castle. Until now, authors have generally been satisfied by merely citing a scanty mention in the Cilli Chronicle that placed this event in the context of the Cilli–Habsburg wars between 1437 and 1443.

Further clarification regarding circumstances surrounding the destruction of Katzenstein Castle may be provided by a thorough overview of archival records as well as several previously unknown or unexamined sources. To understand the broader context of the break between the Cillis and the Katzensteins, we need to look back at the first quarter of the fifteenth century, when Hans and Diepold VII of Katzenstein, the seignior's owners at the time, found themselves in financial difficulties. Hans was

evidently forced to subject his half of the estate to Archduke Ernest the Iron, who had established his feudal lordship over at least half of Katzenstein Castle and its estates by no later than the spring of 1423. Hans' son and heir Christoph eventually managed to break free from the bonds of vassalage and assume autonomous ownership of the entire seignior. However, in the spring of 1438, he was compelled to resume a subservient relationship with the young Habsburg Duke Frederick V, most likely due to his mother Magdalena's high and eventually unsustainable debt.

When the armed conflict between the Counts of Cilli, Duke Frederick V, and Johann Schallermann, Bishop of Gurk, reached its peak, the Katzensteins, former loyal adherents to the Cillis, again sided with the Habsburgs. Nonetheless, Count Frederick II did not hold that against them too much; to the contrary, in early 1439, he even offered Christoph and Magdalena an extremely generous loan of 1.500 *lb* Wiener pfennigs. Although the Katzensteins secured the loan by pledging their entire property, including their home castle and the Schaunberg fort (modern Žamberk), they were ultimately unable to repay it. Initially, Frederick II of Cilli refrained from collecting the debt, but once the hostilities had resumed with what had by then become Frederick III (or IV), King of Germany, he ultimately decided to settle accounts with his debtors. The Cillis' troops most probably laid Katzenstein to waste at the end of May or in June 1442. Christoph Katzenstein himself may have lost his life in battle or soon afterwards. His mother and sister, who became completely impoverished as the last heiresses of the devastated seignior, were left with no other option but to hand the last modest remnants of their former estate over to their relatives, the Auerspergs.